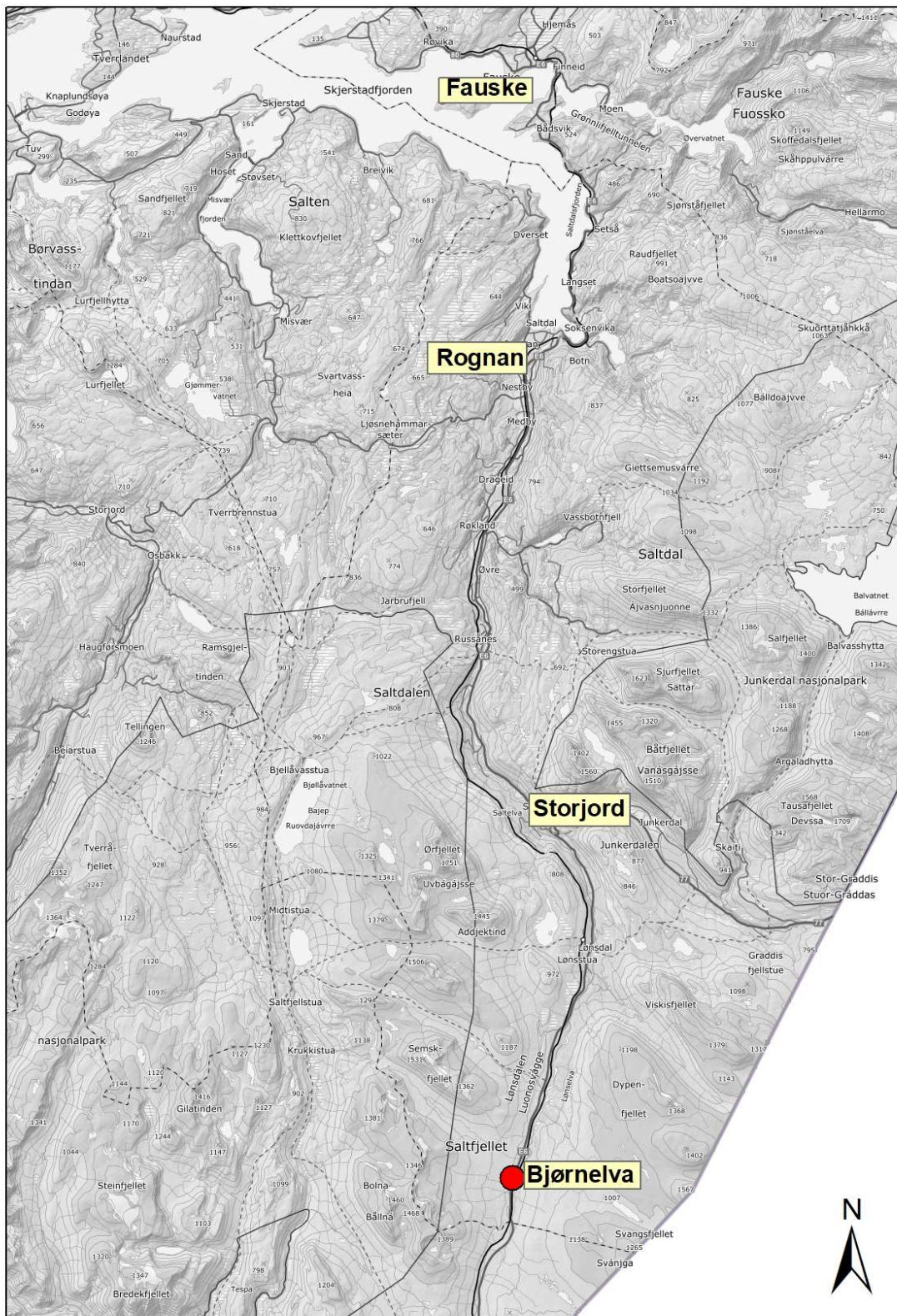

Fredning - krigsminner på Bjørnelva

Dokumentasjonsvedlegg til fredningssak

Nordland
FYLKESKOMMUNE

Kart over deler av Saltedal kommune med Bjørnelva avmerket med rødt, helt sør i kommunen.

Innhold

1. Innledning	4
2. Fredningsområde	4
3. Historisk bakgrunn	6
Innledning.....	6
Leiren	7
Organisering og arbeid	8
Fangene	11
Minnesmerker	14
4. Registrerte kulturminner i fredningsområdet	15
Fangeleir:	17
Groper	21
Gravplass	25
Minnesmerker	29
Vakttårn:.....	32
Potetkjeller	32
Leir for Organisation Todt:.....	34
Løsfunn	39
5.Kilder	41

Bilder: Fotograf er oppgitt på alle bilder, med unntak av bilder tatt av Nordland fylkeskommune.

Foto forside: Fangeleiren på Bjørnelva i mai 1945, med den karakteristiske Sukkertoppen i bakgrunnen bak brakkene. Foto: Gunnar Fougner, Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet.

1. Innledning

Formålet med fredningen er blant annet å sikre krigsfangeleiren på Bjørnelva som et kulturhistorisk viktig eksempel på en fangeleir fra andre verdenskrig med tilhørende gravplass. Fredningen skal også sikre tuftene etter Organisation Todt-leiren som ligger på sørvestsiden av Sukkertoppen og løse gjenstander som befinner seg innenfor fredningsområdet. Fredningen skal også sikre at minnesmerkene som ble sprengt av kaptein Arntzen ved Sentralkontoret for krigsgraver i 1950, blir liggende som et symbol på det kalde krigen og Operasjon Asphalt, og at naturen får gå sin gang når det gjelder forvitring og naturlig nedbryting. At omgivelsene beholdes uendret slik at området kan oppleves som et minneste over fangene som oppholdt seg der og over de som fikk sin grav i dette terrenget.

Dette dokumentasjonsvedlegget gir en kort beskrivelse av de historiske hendelsene som ledet fram til etableringen av krigsfangeleiren på Bjørnelva, samt hendelsene som ledet fram mot Operasjon Asphalt. Dokumentasjonsvedlegget vil også gi en detaljert beskrivelse av kulturminnene som befinner seg innenfor fredningsområdet og som er omfattet av fredningen.

2. Fredningsområde

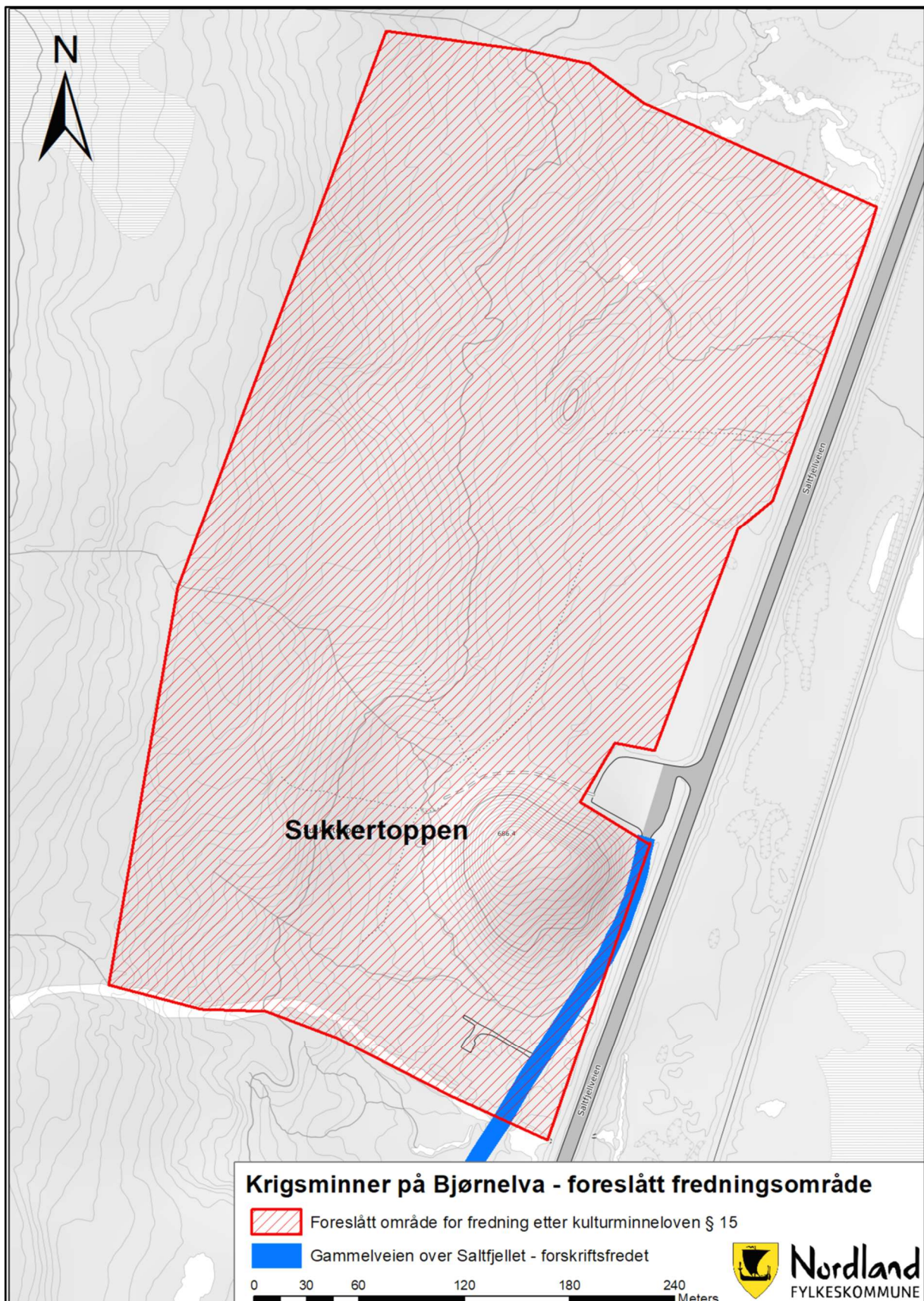
Fredningsforslaget etter kulturminneloven § 15 omfatter krigsminnene på stedet Bjørnelva, som ligger på deler av gnr. 75 bnr. 1 i Saltdal kommune. Fredningen omfatter alle fysiske spor fra perioden mai 1944–juni 1945, spor etter ekshumeringen av gravene høsten 1945, NSBs bruk av den tyske OT-leiren og Wehrmacht-leiren fram til 1947, samt spor etter hendelsene som fant sted i 1950 i forkant av Operasjon Asphalt. Sporene omfatter:

- krigsfangeleir
- leir for Organisation Todt
- gravplass
- minnesmerker
- fundament for vakttårn
- potetkjeller
- løsfunn
- sirkulære groper

Området som foreslås fredet utgjør et høyfjellsområde på om lag 171 000 kvadratmeter (1,7 km²). Området er avgrenset ved at det mot øst hovedsakelig følger eiendomsgrensa mellom gnr. 75, bnr. 1 og gnr. 81 bnr. 1, mens avgrensingen mot sør hovedsakelig følger elva Bjørnelva. Mot nord avgrenses fredningsområdet langs et bekkedar nord for gravplassen, som går i retning øst-vest. Avgrensningen av fredningsområdet mot vest settes fra ytterkanten av gravplassen mot vest og sør-vestover til Bjørnelva.

Innenfor fredningsområdet finnes det krigsminner i form av tufter, betongflater, grøfter, nedgravninger, fundamenter fra henholdsvis fangeleiområdet og OT-leiren, løsfunn fra fangeleiområdet og OT-leiren, rester etter to sprengte minnesmerker og spor etter

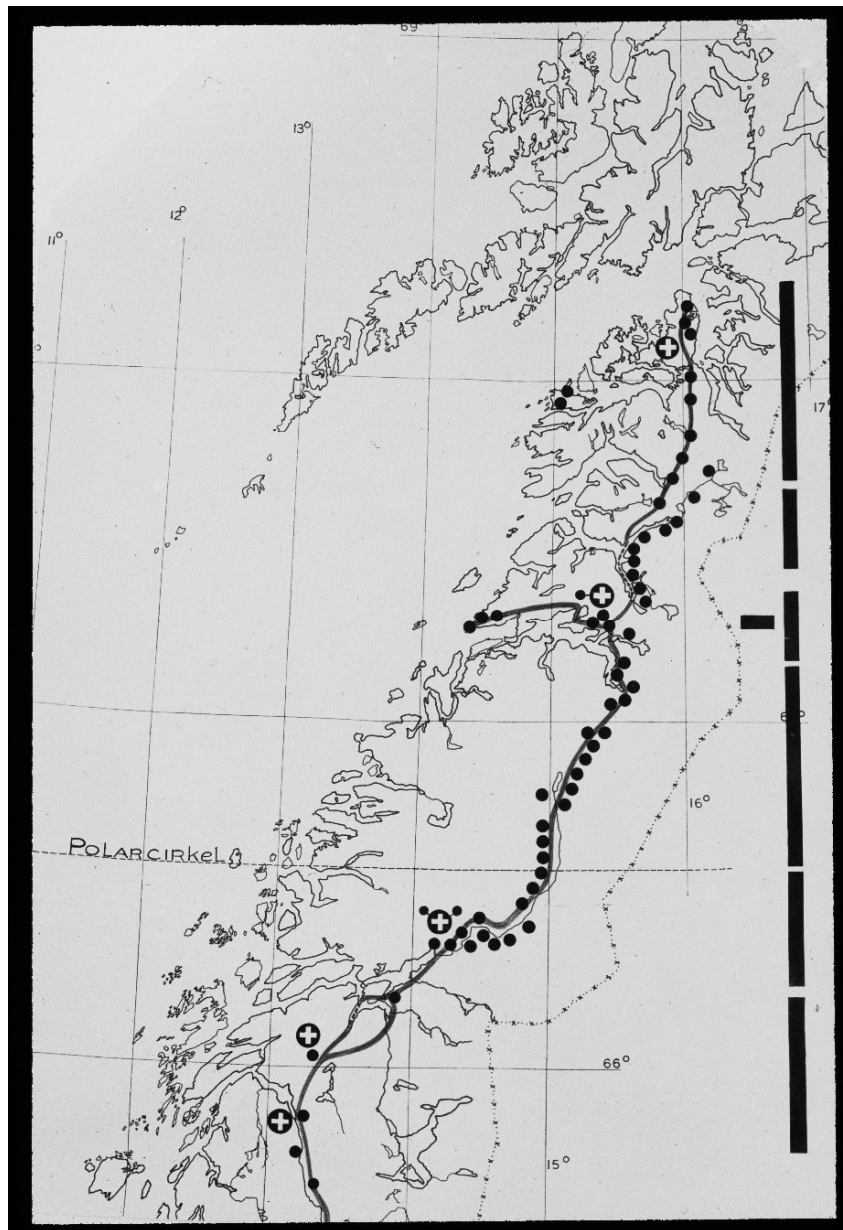
ekshumerte graver. Alt dette er spor etter fangeleirens brukstid fra mai 1944 - juni 1945, ekshumeringen av gravene høsten 1945, NSBs bruk av den tyske leiren fram til 1947 og sprengingen av minnesmerkene i oktober 1950.

3. Historisk bakgrunn

Innledning

Etter den tyske okkupasjonen av Norge i 1940 og angrepet på Sovjetunionen i 1941, iverksatte okkupasjonsregimet en storstilt utbygging av infrastruktur som jernbane, veier, flyplasser, kaier og havner. For å gjennomføre disse enorme oppgavene var det stort behov for arbeidskraft. Norge var tynt befolket, og mange var sysselsatt i annen virksomhet som også var viktig for okkupanten. Etter angrepet på Sovjetunionen hadde tyskerne til å begynne med hurtig framgang, og millioner av sovjetiske soldater ble tatt til fange.

Kart over Nordland. Original bildetekst: Virkeligheten sommeren 1945. Leirene lå som perler på en snor langs Nordlandsbanen. Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet.

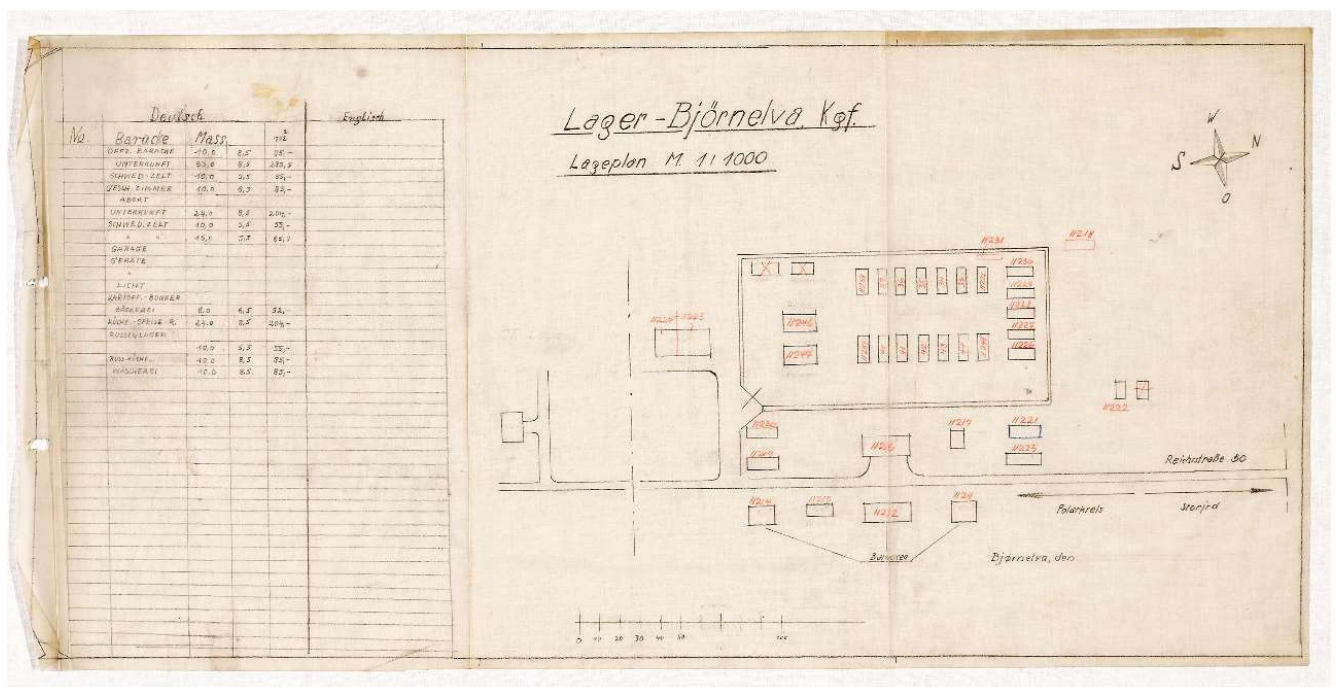
I løpet av krigsårene ble det brakt rundt 130 000 utenlandske krigsfanger, andre fanger og sivile tvangsarbeidere til Norge av tyskerne for å jobbe på anleggene. De fleste av disse var fra Sovjetunionen (ca. 100 000), men det var også folk fra mange andre land, inkludert Jugoslavia og Polen.

Den store strømmen av arbeidere kom til Nord-Norge fra våren 1943 og fortsatte fram til sommeren året etter. Det jobbet til sammen rundt 25 000 sovjetiske krigsfanger på jernbaneprosjektet fra Rana til Tysfjord. På denne strekningen lå det nesten 60 fangeleirer.

Leiren

Fangeleiren ved Bjørnelva var én av disse leirene. Den ligger på ca. 680 meters høyde, like nord for morenehaugen Sukkertoppen. Leiren, som lå 62 km sør for Rognan, er den sørligste av de tyske fangeleirene i Saltdal kommune. De nærmeste leirene var Polarsirkelen åtte km lengre sør og Kroknelva sju km nordover. En Organisation Todt-leir (OT) lå ca. 100 meter sør for Bjørnelva-fangeleiren.

Den norske Arbeidstjenesten (AT) besto av tvangsutskrevne og frivillige nordmenn som ble satt til ulike arbeidsoppgaver. Mannskapene i AT var ungdom i vernepliktig alder, og AT var Quisling-regimets «vernepliktsordning». Høsten 1943 var nesten 1000 mann i arbeid med å bygge brakker på Saltfjellet for å tilrettelegge for arbeid på jernbanen. Brakkene for fanger ser ut til å ha blitt satt opp rett før fangene ankom. Firmaet Ranabygg var i leiren i mai 1944 og utførte snekkerarbeider på noen brakker.

Tegning av leiren. OT-arkivet, Riksarkivet.

Det var planlagt at hele leiren med den tyske delen skulle være 1381 m². Fangeleirdelen er på ca. 1080 m², så planen ser ut til å ha blitt fulgt.

19 Nissen-brakker er inntegnet på et kart fra etter krigen med nummerering (figur 2). Det var 35 fanger i hver brakke som var beregnet på 40 personer. På tegningen er brakke nr. 46 inntegnet som kjøkkenet for fangene. Brakke nr. 47 nærmest utgangen var vaskebrakke. To mindre brakker lengst vest i leiren er strøket over på kartet, og dette var sannsynligvis to latriner. Det er usikkert om leiren hadde ett eller to vaktårn. Registreringene sommeren 2021 klarte kun å gjenfinne fundamentet til ett vaktårn.

Foto tatt inne i leiren mai 1945 og som viser flere Nissen-brakker med ytre veggvoller av stein og torv. Foto: Gunnar Fougner, Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet.

Organisering og arbeid

Leiren lå i området til NSBs avdeling 13a. NSB ble allerede i april dagene 1940 underlagt tysk kontroll. Dermed ble banen delt inn i ulike avdelinger underlagt tysk byggeledelse. I 1943 overtok OT byggingen av den 173 km lange strekningen Mo – Fauske. Denne strekningen var igjen delt inn i transportavdelinger, hvor 13. avdeling Storjord var en av disse. Disse avdelingene skal ifølge Arvid Ellingsve ha beholdt sine norske sjefer, som var NSB-ansatte ingeniører. (Thjømøe (2013)).

Silje Løvstad Thjømøe (2013) betegner i sin masteroppgave NSBs virksomhet på Nordlandsbanen under andre verdenskrig som pragmatisk kollaborasjon: «De hadde ingen interesse i nazistenes politiske program, de var ikke ideologisk drevet og ønsket ikke å være en del av Det tredje rikets bedrifter.

Foto som viser tyske soldater og fanger i arbeid på jernbanen noen kilometer nord for Bjørnelva. Foto: Ukjent tysk fotograf. Eier: Narviksenteret.

De ville bygge en lenge planlagt jernbane som var sterkt ønsket i norsk infrastruktur, og øynet en mulighet til å gjøre det i samarbeid med Kodeis [Kommandeur der Eisenbahnpioniere] og senere OT. Nordlandsbanen skulle ha en samfunnsnyttig betydning, og NSB samarbeidet med okkupasjonsmakten fordi det var det som skulle til at banen ville bli slik den var planlagt. Derneft inngikk NSB i et økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten, der både Wehrmacht og NSB bidro finansielt til at arbeidet på Nordlandsbanen kunne bli gjennomført. Men at de var i en økonomisk kollaborasjon ser derimot ut til å stemme godt.»

Videre skriver Thjømmø: «NSB hadde i utgangspunktet et distansert forhold til krigsfangene og tvangsarbeiderne, og har i ettertiden også vært klare på at det var Wehrmacht og OT som stod for forpleining og innlosjeringen av fangene. Dette har også vist seg å stemme, kildene tyder ikke på at NSB har hatt noe operativt ansvar for fangene.» På tross av dette poengterer Thjømmø at NSB, gjennom sine henstillinger til okkupanten om flere forhold knyttet til fangene, bevegde seg i en gråson.

Foto som viser krigsfanger i arbeid på jernbanen noen kilometer nord for Bjørnelva. Foto: Ukjent tysk fotograf. Eier: Narviksenteret.

Bjørnelva-leiren lå under OTs bygge- og arbeidsbataljon 202, 1. kompani. De ankom leiren 10. mai 1944. Bataljonen var blant forsterkningene på 15 000 sovjetiske krigsfanger som ankom Norge i 1944 som tvangsarbeidere. Fangene arbeidet med å etablere støttefyllinger til bruer og annet grovarbeid for å legge jernbanespor. Dette arbeidet kunne bare utføres om sommeren. Om vinteren ble de satt til snømåking og forefallende arbeid.

Foto som viser krigsfanger i arbeid på jernbanen noen kilometer nord for Bjørnelva. Foto: Ukjent tysk fotograf. Eier: Narviksenteret.

I all hovedsak var det det tyske firmaet Siemer und Müller som var ansvarlig for selve byggingen på denne strekningen. Siemer und Müller hadde i april 1944 79 tyske ansatte og seks utenlandske arbeidere i arbeid i området 13a. De hadde 920 krigsfanger til rådighet. Dette må bety at fangene i både Krokkelva og Bjørnelva-leirene arbeidet for dette firmaet. Per april 1944 var det beregnet at 140 000 m³ jord og 600 m³ stein skulle fjernes. Utregninger fra oktober 1944 viser at en krigsfange skulle kunne klare å ta 1 m³ jord pr. dag.

Foto som viser krigsfanger i arbeid på jernbanen noen kilometer nord for Bjørnelva. Foto: Ukjent tysk fotograf. Eier: Narviksenteret.

Fangene

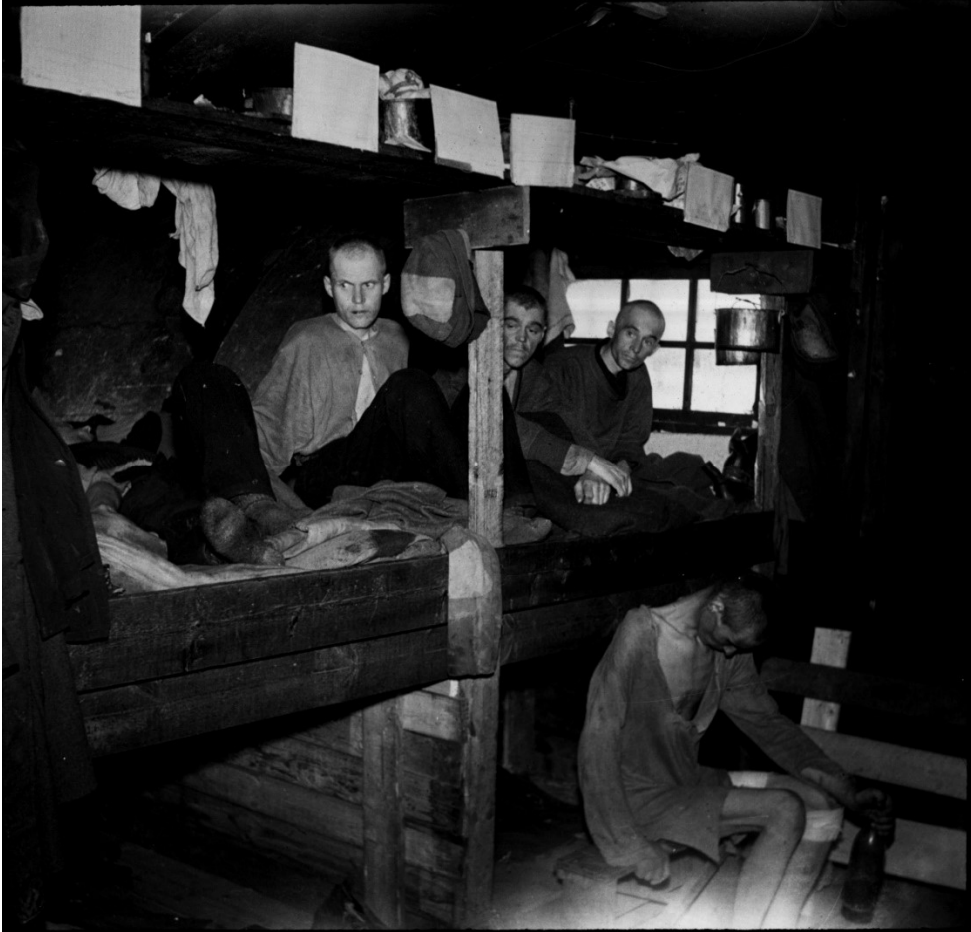
Antallet fanger ved ankomst var ca. 670, og alle var menn. Ved frigjøringen oppgis det at det var gjennomsnittlig 500 fanger i leiren hele tiden mens den var i bruk. Fangene kom fra hele Sovjetunionen. Av de 566 vi kjenner nasjonaliteten til, var det: 317 russere, 230 ukrainere, 13 hviterussere, en udmurter, en basjkirer, en kirgiser, en tatar, en tsjuvasjer og en av jødisk nasjonalitet. Det var i all hovedsak menige soldater i leiren. Selv om monumentet nevner offiserer/kommandører, finner vi kun to sersjanter blant de døde i tillegg til de menige. De vi kjenner alderen på, spenner fra 20 til 49 år.

De tre personene til høyre er Gunvor Galtung Haavik, Leiv Kreyberg og overlege S. Frostad. Original bildetekst: Første møte med en gruppe frigjorte: Dere er ikke lenger fanger, men frie soldater i Den Røde Armé. Foto: Gunnar Fougner, Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet.

Legen Leiv Kreyberg inspiserte leiren etter frigjøringen i midten av mai 1945. Med i denne gruppa var motstandsmann og senere arkitekt Gunnar Fougner, som besørget fotografering

av denne og andre krigsfangeleirer under dette arbeidet. Da var det 372 fanger i leiren. 93 hadde allerede blitt sendt til lasarett og to hadde rømt. Til sammen døde 30 % av fangene i leiren på et år, totalt beregnet til 207. Dette er det høyeste tallet på døde av alle fangeleirer på Nordlandsbanestrekningen.

Brakkeinteriør med fanger. Bjørnelva. Original bildetekst: «Slik fant vi våre allierte ved det første besøket, falleferdige, avmagrete med hungervattersott og med det kjente sløve uttrykket.» Foto: Gunnar Fougner, Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet.

De høye dødstallene skyldes en kombinasjon av hardt klima, dårlige boforhold, dårlig forpleining, dårlige klær og manglende stell av syke. De gjenlevende fangene ble sendt tilbake til Sovjetunionen i juli 1945.

Foto av det største minnesmerket på gravplassen, tatt i 1947. Foto: Einar Johansen.

De døde ble gravlagt ca. 175 meter nordvest for fangeleiren. De ble begravet i henholdsvis enkeltgraver og i ei stor massegrav med ca. 80 døde i. Enkeltgravene besto av seks rader med 20 døde i hver rad.

Et sitat fra Lofotposten, 27. juli 1946, beskriver grusomhetene:

«Det lå 207 russere ved Bjørnelva, de fleste død vinteren 1944-45 av sult, kulde, vanstell og mishandling. I en massegrav bare 5-6 meter lang og knapt 1 meter dyp, lå det over 80 nakne lik, stablet oppå hverandre som klippfisk, 5-6 i høyden. Ellers lå likene for det meste i enkeltgraver. De fleste var helt nakne, noen med en sekkefille over hodet. Alle bar tydelige merker etter sult. Oppe på fjellet hadde tyskerne gjort seg minst mulig umak med å grave ned «Stalindjevlene», som en tysk offiser uttrykte det til sognepresten i 1944.»

De døde fra Bjørnelva ble flyttet til en samlegravplass på Hestbrinken på Storjord i august 1945. I oktober 1951 ble alle de 682 gravene med sovjetiske krigsfanger på Hestbrinken, pluss gravene til 11 likviderte jugoslaviske kollaboratører, oppgravd og flyttet til Tjøtta, som et ledd i det som er blitt kalt «Operasjon Asphalt». Operasjon Asphalt ble iverksatt av norske myndigheter for å flytte alle lik etter døde sovjetiske krigsfanger i Nord-Norge til én gravplass hvor det ikke var noe av interesse å spionere på. Operasjonen var hastig gjennomført og en makaber affære, som medførte sterke protester i noen lokalsamfunn.

På Tjøtta er kun seks døde fra Bjørnelva gravlagt i enkeltgraver med navneplate, de andre er i en massegrav.

Foto av det sprengte minnesmerket tatt i 2016. Foto: Eystein Markusson, Narviksenteret.

Minnesmerker

Sommeren 1945 satte de gjenlevende fangene opp to monumenter ved gravplassen. Ett av tre og ett av sement-blokker og betong. Teksten var: «Her hviler 300 russiske soldater og kommandører av Den Røde Armé som ble bestialsk pint av den fascistiske terror i årene 1944-1945».

I oktober 1950 ble monumentene på Bjørnelva sprengt av kaptein Arntzen ved Sentralkontoret for krigsgraver ved Forsvarsdepartementet (senere Krigsgravtjenesten), trolig på eget initiativ.

Stipendiat Marte Stavrum Fagertun oppsummerte i en artikkel kaptein Arntzens virke slik: «Da kaptein Johan Arntzen ble ansatt ved Sentralkontor for krigsgraver i 1949, hadde han akkurat vært i Tysklandsbrigaden som kompanisjef. Han hadde deltatt i felttoget i Narvik i 1940 og blitt hedret for sin innsats med Krigsmedaljen. I løpet av krigen ble han tatt for illegalt arbeid og sendt som krigsfange til Tyskland. Kildematerialet forteller at Arntzen i løpet av krigsgravarbeidet i Nord-Norge fikk erfaring slik at da Operasjon asfalt ble vedtatt var han en "egnet mann" som leder for oppgravingen, oppbevaring og lasting av de sovjet- russiske krigsfangelikene. I løpet av krigsgravarbeidet før og under Operasjon asfalt sprengte han en del minnestøtter. Begrunnelsen hans var at minnesmerkene var ødelagt av "frost og væte", at de var i veien for oppgraving av lik, og at de ikke var minnesmerker, men misvisende

gravmerker. Om kaptein Arntzen gjennomførte sprengningene på egen hånd, eller hadde fått ordre om det, finnes det ikke direkte spor av i kildene.»

4. Registrerte kulturminner i fredningsområdet

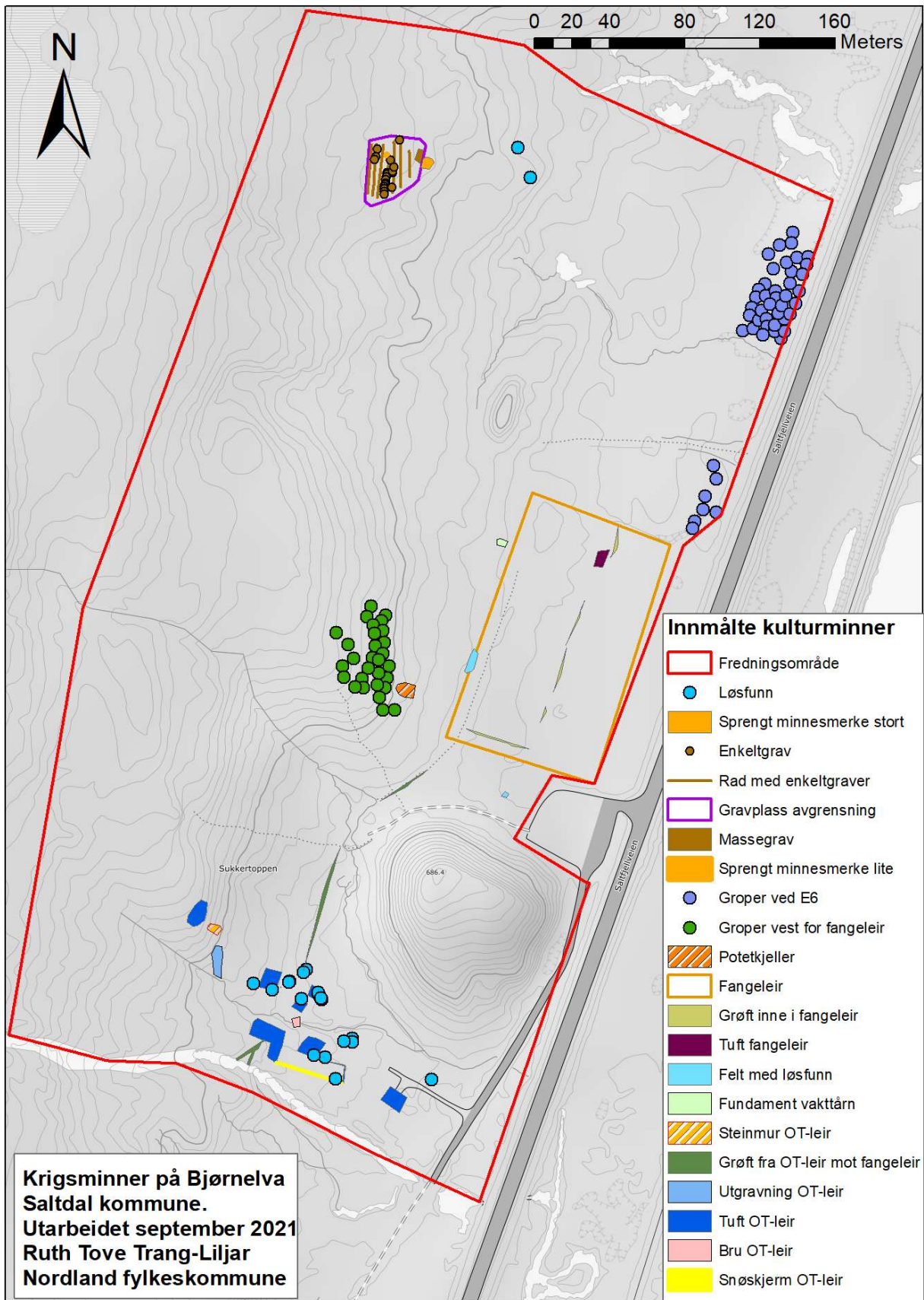
I juli 2016 gjennomførte Nordland fylkeskommune, som del av arbeidet med «Krigsminner langs vei og bane»-registreringene, en kartfesting og dokumentasjon av fangeleiren og gravplassen på Bjørnelva. Registreringene den gangen hadde kun som formål å måle inn de ytre avgrensningene av fangeleir, gravplass og sprengt minnesmerke. Det ble derfor ikke foretatt detaljerte innmålinger eller detaljert fotodokumentasjon.

I juli 2021 ble det derfor av Nordland fylkeskommune foretatt ny detaljregistrering av krigsminnene innenfor fredningsområdet. De ble innmålt med GPS og fredningsområdet ble fotografert med drone av GEO Salten.

Både registrerte og ikke registrerte kulturminner fra andre verdenskrig og etter sprengingen av minnesmerket i 1950 er omfattet av fredningen.

Dronefoto mot fredningsområdet. Bilde tatt mot sør-øst. Fredningsområdet er markert med rødt, ca. plassering av gravplass med brunt, ca. plassering av fangeleir markert med oransje og ca. plassering av OT-leir med blått. Foto: Thomas Thalén, GEO Salten.

Dronefoto av fangeleiren på Bjørnelva 2021. Leiren er nå overvokst med vierkratt, men noen grøfter rundt leiren er synlige. Bildet tatt mot øst. Foto: Thomas Thalén, GEO Salten.

Fangeleir:

På registreringstidspunktet var grøftene i vestlige, nordlige og nordøstlige del av leiren godt synlige på markoverflaten. Særdeles godt synlig er grøftene i det nordøstre hjørnet av leiren. Deler av fangeleiren mot sør og øst har blitt fjernet. Trolig har tuftene – både i selve fangeleiren og på begge sider av daværende Rv 50 – blitt høvlet ut for å unngå fonndannelse om vinteren. På grunn av dette er det få synlige strukturer å se inne i fangeleiren.

Fangeleirens nordøstre hjørne. Foto tatt mot vest-sørvest, juli 2021.

Ca. midt inne i leirområdet går ei steinsatt grøft i retning nord-sør. Dette er restene av den steinsatte grøfta/bekken som vi ser på det historiske bildet på forsida av dokumentasjonsvedlegget, samt foto under tatt av Fougner.

Del av den steinsatte grøfta inne i fangeleiren. Bilde tatt juli 2021.

Foto som viser steinsatt grøft gjennom leiren, samt vakttårn i bakkant av brakkene. Fotoretning er mot nordvest. Foto: Gunnar Fougner, Leiv Kreybergs arkiv, Riksarkivet

Det er også påvist spor etter deler av tufter av stein inne i leirområdet, hovedsakelig i den nordlige delen. Historiske foto viser at Nissenbrakkene var omkranset av steinmurer. Fangeleiren er i dag overvokst av vierkratt. Dette gjør det vanskelig å se eventuelle strukturer

på bakken. Det ble derfor i 2021 kun innmålt ei tuft i den nordlige delen av leiren, selv om det kan være flere rester etter flere tufter her. Se ArcMap-illustrasjon på side 20.

I området ved den vestlige grøfta til fangeleiren ble det observert løse kulturminner, og her var det i 2016 også synlige spor etter graving i form av løse sedimenter, mindre groper og hull. Dette er spor etter plyndring, og en kan derfor anta at løse kulturminner har blitt fjernet fra området. Et tilsvarende felt med løse kulturminner ble påvist ved den nordlige grensa til fangeleiren.

Løsfunn utenfor den nordre grensa til fangeleiren. Foto datert juli 2021.

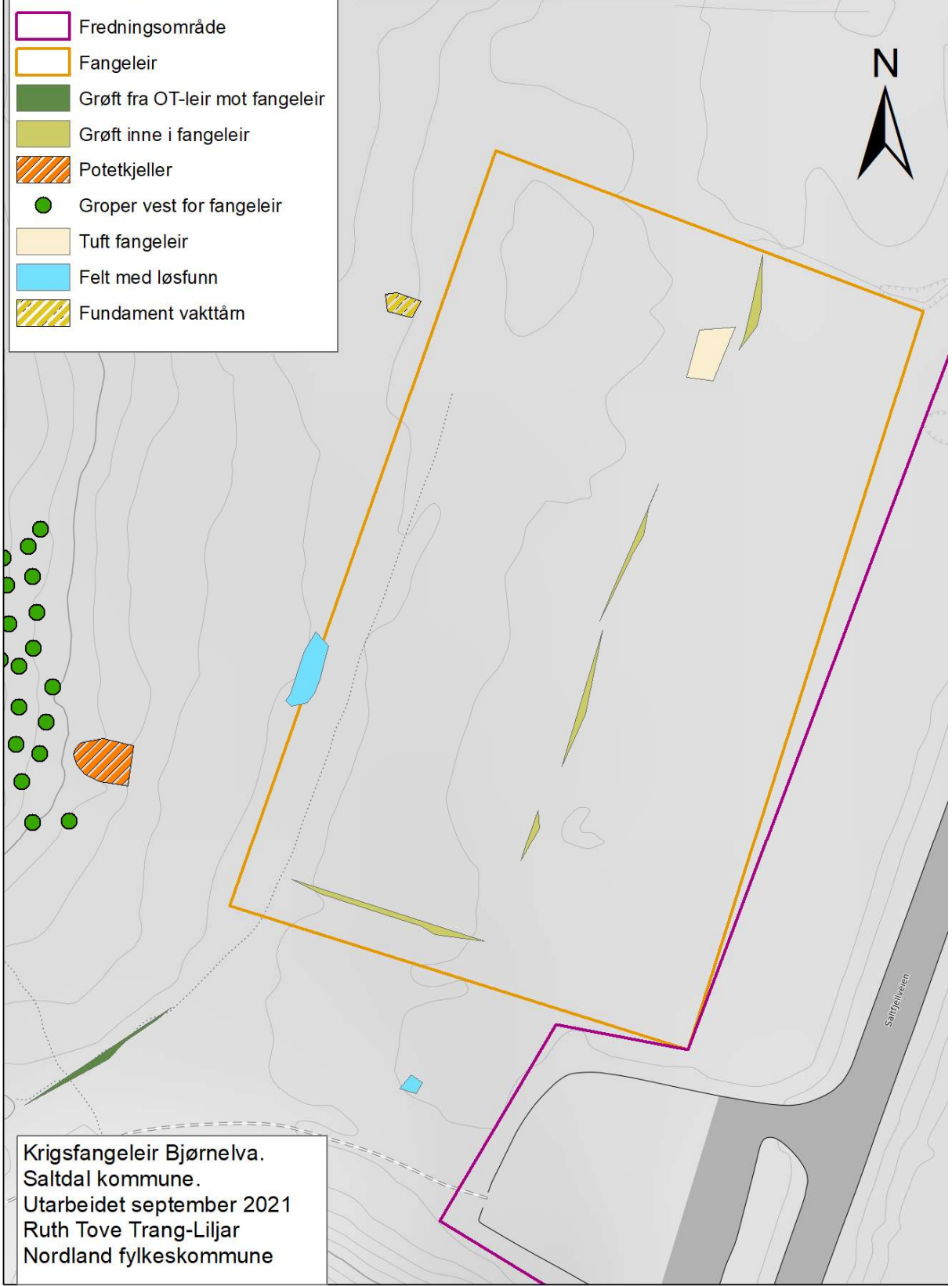
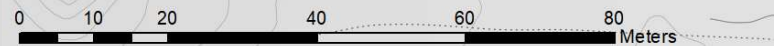
Dagens geometri til fangeleiren er utarbeidet på bakgrunn av flyfoto fra 2015 der noen av grøftene rundt leiren er synlige, og har en størrelse på ca. 10 888 m². Denne geometrien ble sjekket ut under feltarbeidet i juli 2021 og stemmer bra.

Grøft i vestlig del av fangeleirområdet med en del løse gjenstander, som blant annet hermetikkbokser, kar, deler av bøtter og andre metallgjenstander. Foto datert juni 2016.

Innmålinger fangeleir

- Fredningsområde
- Fangeleir
- Grøft fra OT-leir mot fangeleir
- Grøft inne i fangeleir
- Potetkjeller
- Groper vest for fangeleir
- Tuft fangeleir
- Felt med løsfunn
- Fundament vakttårn

Krigsfangeleir Bjørnelva.
Saltdal kommune.
Utarbeidet september 2021
Ruth Tove Trang-Liljar
Nordland fylkeskommune

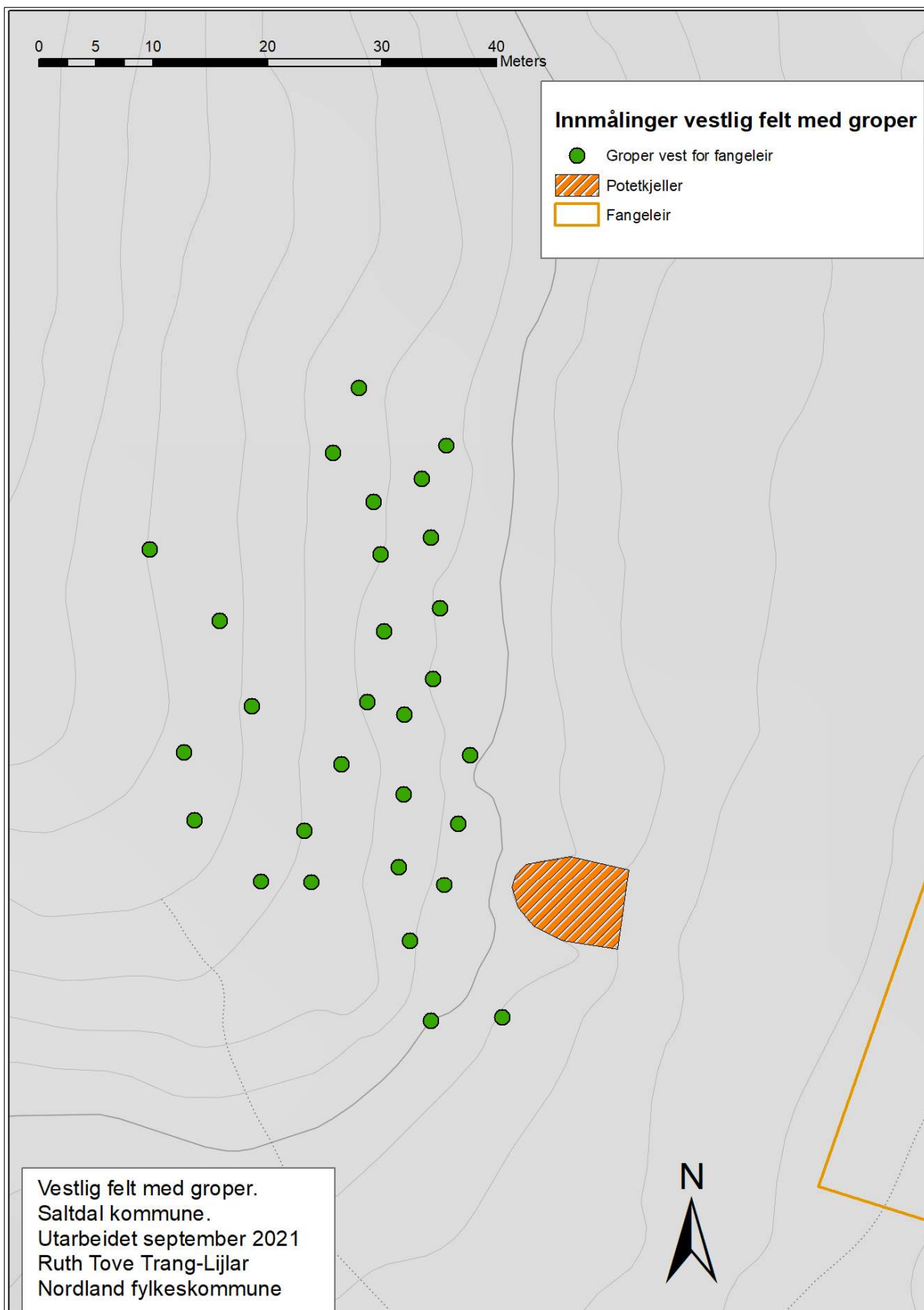
Groper:

Innenfor fredningsområdet er det to felt med sirkulære groper: Et vest for fangeleiren og et nordøst for fangeleiren, kloss inntil E6. Det ligger et tredje felt med groper utenfor fredningsområdet, ca. 100 meter nord for de nordligste gropene langs E6. Gropene er høvelig organiserte i nord-sørgående rekker. Se ArcMap-kart på side 22. Flyfoto tatt av Widerøe i 1964 viser at det har vært flere lignende groper på vestsiden av riksvei 50, men at disse nå er fjernet gjennom utbyggingen av dagens E6. Også ved fangeleiren Krokkelva, som ligger 7 km nord for Bjørnelva, er det tilsvarende felt med groper. Utenfor fangeleiren ved Andfjell, sør for Saltfjellet, har Nordland fylkeskommune registrert lignende groper, men i et mindre antall.

I den østvendte skråningen ca. 30 m vest for fangeleiren, like bak potetkjelleren, ligger det vestligste området med til sammen 29 groper. Gropene er klart sirkulære i formen, og flere av disse gropene har en tydelig oppbygd voll rundt seg. Noen av gropene har mye stein synlig, mens andre er nesten fullstendig dekket av torv. De varierer i dybde, mellom ca. 50-70 cm dype. En av gropene var kun 20 cm dyp, denne virker til å kun være påbegynt. De største gropene er inntil 4 m i diameter (inkludert ytre avgrensing av voll), og inntil 2-3 m indre avgrensing.

To av gropene som befinner seg vest for fangeleiren.

Helt nordøst i fredningsområdet ligger det andre området med groper, til sammen 46 stykker. De ligger samlet i to konsentrasjoner på henholdsvis 39 og 7 groper. Trolig har det vært et sammenhengende felt med groper, men så har utplanering av terrenget i forbindelse med arbeid på E6 fjernet en del av gropene. Se ArcMap-kart på side 24.

Disse gropene er like regelmessig sirkulære i formen som det første feltet, men de er noe grunnere i dybde. De har heller ikke den samme markerte vollen rundt seg, men dette kan være fordi de ligger i helt flatt terreng, mens det første feltet med groper ligger i skrånende terreng og vil av den grunn ha en tydeligere voll rundt seg. Størrelsesmessig er de veldig lik.

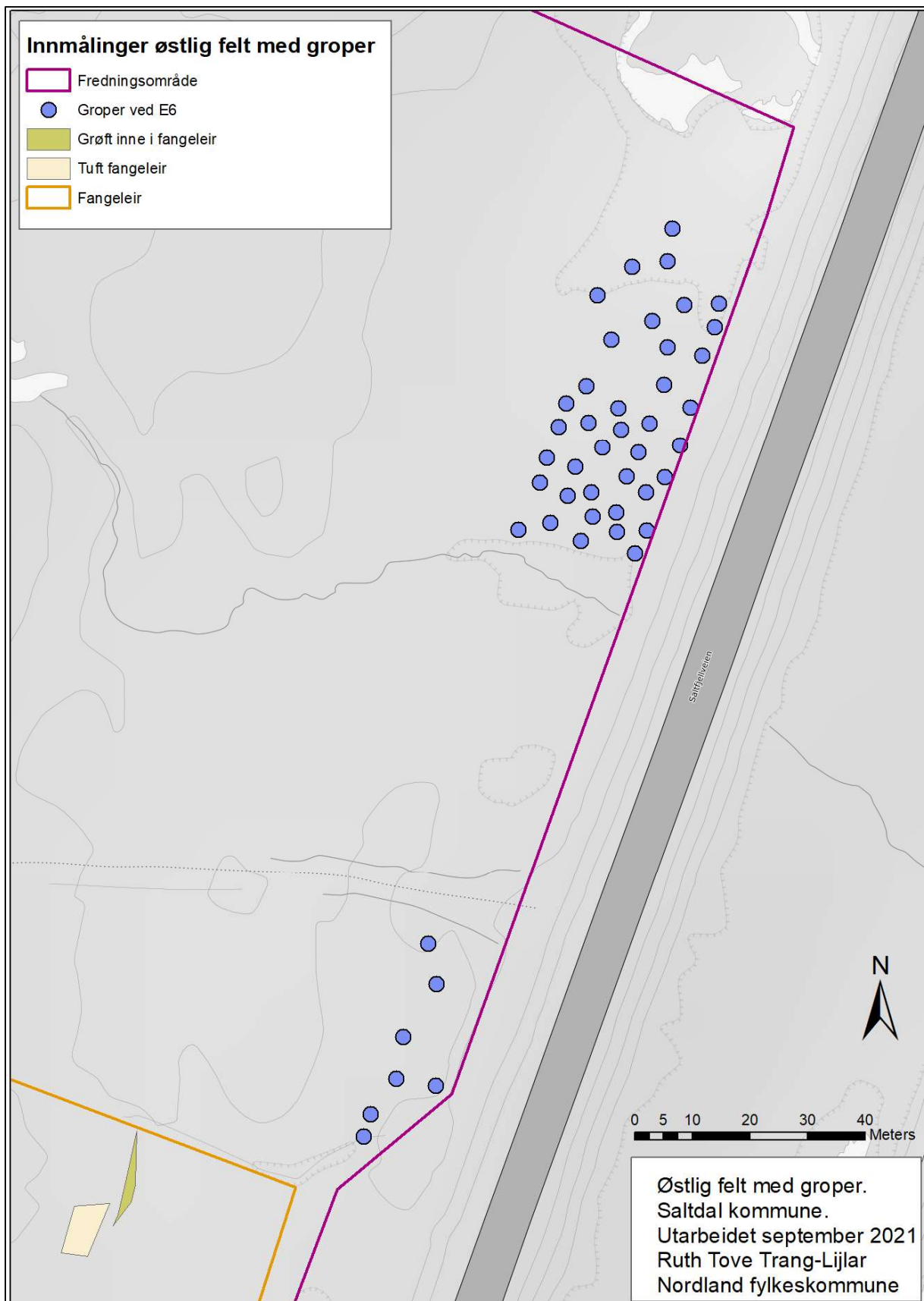

Sirkulære groper med E6 i bakgrunnen i juli 2021. Foto tatt mot øst.

En av gropene skiller seg ut fra de andre, ved at det mot sør er bygd en mellom 30-50 cm høy steinmur, som gir assosiasjon til ei skytestilling/bogastelle. Denne steinmuren er tydelig bygd i «nyere tid» av steiner tatt fra fundamenter til en nå fjernet snøskjerm.

Grop med oppbygd steinmur. Foto tatt mot sør.

Gropenes funksjon og formål er tolket ulikt. En tidligere tolking har vært minefelt, men under registreringen i 2021 ble det veldig tydelig at disse gropene er spadd ut. De er ikke et resultat av fjerning av et minefelt. En annen tidligere tolking har vært at de var «bosted» for fangene

før selve fangeleiren sto ferdig. Dette rimer dårlig med det som historiske kilder forteller om at brakkene for fangene allerede sto ferdige våren 1944 før fangeleiren ble tatt i bruk. Nordland fylkeskommune har i fredningsarbeidet også kontaktet Saltfjellet Reinbeitedistrikt for å høre om de har kjennskap til gropenes funksjon. De kjenner ikke til gropene som noe med samisk tilknytning. Vi har også vært i dialog med Sametinget, som var på befaringsreise på stedet i september 2021 for å se på gropene. Sametinget konkluderer med at de ikke er samiske kulturminner, men tolker de til å stamme fra andre verdenskrig.

Nordland fylkeskommune tolker de to feltene med groper til å ha hatt ulik funksjon, men at de har tilknytning til bruken av stedet under andre verdenskrig. Feltet på høyden vest for fangeleiren kan ha hatt en militær funksjon. At de var groper gravd ut som skytestillinger e.l. i forbindelse med beskyttelse av leiområdet. Fra dette området får man et overblikk over leiren, selv om det kan være vanskelig å forstå behovet for en klynge med stillinger i fem rekker. I oktober 1944 ble det fra motstandsbevegelsen forsøkt å bygge ut MILORG i Saltdal-området. Som ledd i dette ble sendt to militære fly fra Skottland som droppet både motstandsmenn og mer enn 12 containere med utstyr i fjellområdet rundt Kjemåga, ca. 13 km nord for Bjørnelva. Dette flydroppet skjedde i fullt dagslys i 9-tida om morgenen, og tyskerne fikk det følgelig med seg. Det er naturlig å anta at synet av disse fallskjermene, i kombinasjon med krigens utvikling for tyskerne ellers, var med på å øke behovet for å styrke vaktholdet. Det at det også fins groper ved andre fangeleirer kan støtte denne teorien.

Feltet med groper nordøst for fangeleiren, ved E6, kan ikke ha vært skytestillinger. Her tolker vi gropene til å ha hatt en form for depotfunksjon. I forbindelse med fredningssaken er det kommet inn tips om at gropene kan ha rommet drivstoffdepot.

Gravplass:

Omtrent 175 meter nord-nordvest for fangeleiren ligger gravplassen, som under registreringene i 2021 ble tolket til å være ca. 890 m² stor. Gravplassen ligger på ei flate, som heller svakt nedover i retning mot øst. Terrenget er lyng- og mosevokst. På deler av denne flata er det flere synlige, rektangulære forsenkninger etter de individuelle gravene orientert øst-vest. Forsenkningene er veldig grunne og derfor vanskelig å se. De fleste enkeltgravene er det ikke synlige spor etter på overflaten nå i dag, men under registreringene i 2021 ble det tolket 7 rader hvor enkeltgraver har befunnet seg. Gravene har vært organisert i nord-sørgående rekker. Det ble i tillegg innmålt 19 enkeltgraver som ble påvist med sikkerhet. Det ble forsøkt brukt metalldetektor i noen av gravene uten at dette ga utslag.

Ekshumerte graver. Begge er samme foto, men til høyre er de avlange gropene markert med stiptet linje da strukturene er vanskelig å få fram på bilde. Bildet er tatt mot nord. Fotograf: Noelle Dahl-Poppe, Riksantikvaren.

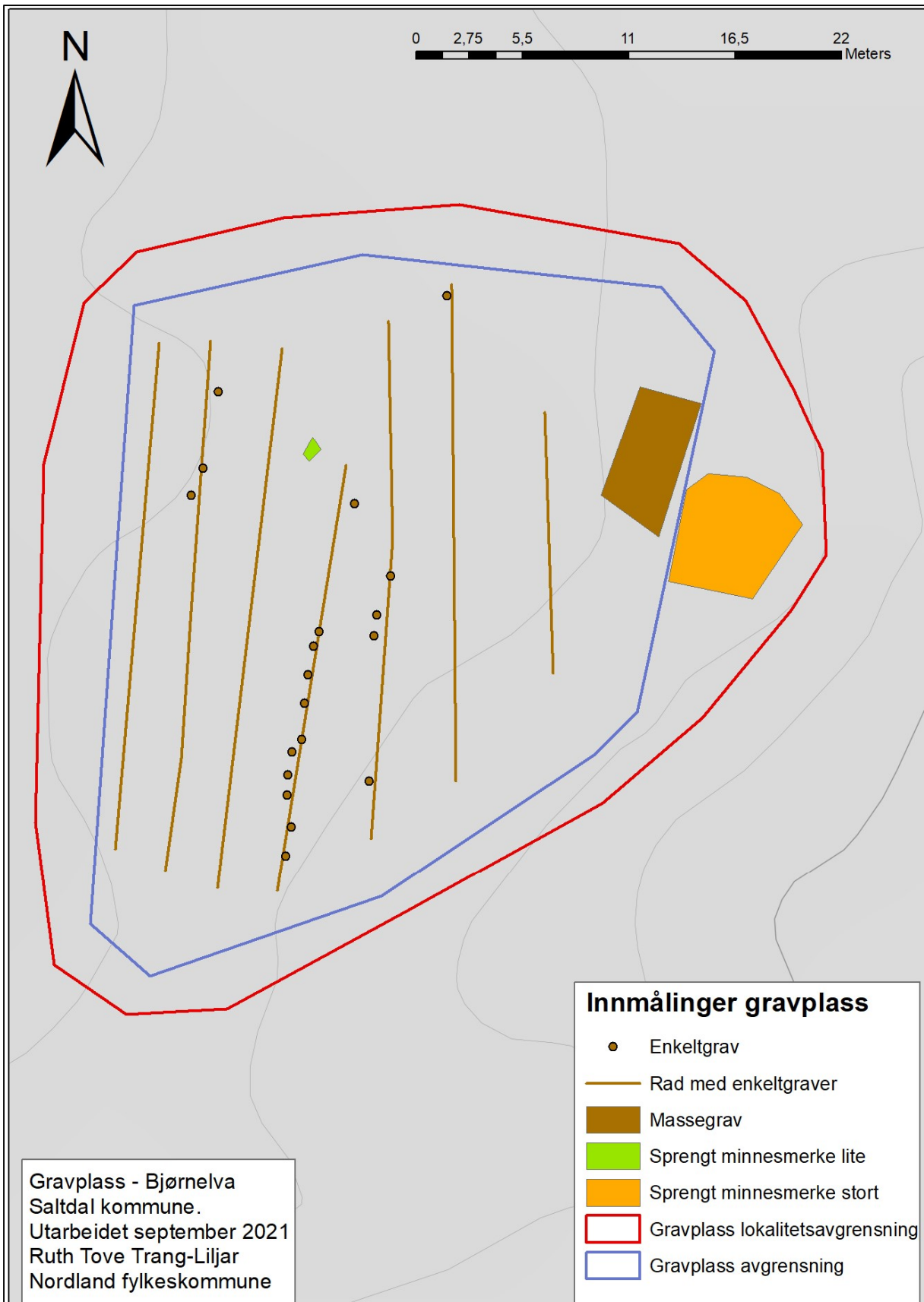
Søk med Pinpointer metallsøker i forsenkning til ekshumert grav. Foto tatt juli 2021, mot sør.

Lengst i øst på gravplassen, like inntil det største sprengte minnesmerket, ble en større forsenkning i terrenget tolket til å være massegrava. Også denne forsenkninga er ganske grunn, men størrelsen passer godt med beskrivelsen fra artikkelen i Lofotposten i 1946 som er sitert på side 13 i dokumentasjonsvedlegget.

Området ved massegraven: Martinus står ved avgrensningen mot vest, Stine står ved avgrensningen mot nord. Massegrava tolkes avsluttet mot vierkrattet i forgrunnen på bildet. Foto tatt juli 2021, mot nord.

Ifølge inskripsjonen på det sprengte minnesmerket skal 300 personer ha dødd på Bjørnelva. Sogneprest Vågdal rapporterte i 1946 at 207 graver ble ekshumert og flyttet til Hestbrinken krigskirkegård (Vågdal 1946/1), så det faktiske antallet graver på Bjørnelva er ukjent. På registreringstidspunktet i juli 2016 ble det påvist spor etter plyndring; et da relativt nygravd hull i nærheten av ei av gravene, forsøkt tildekt med torv. Det ble ikke sett lignende spor i 2021.

Minnesmerker:

Det ble reist to minnesmerker ved gravplassen i 1945; et av tre og et i betong (Drost 2002: 151). Begge minnesmerkene ble sprengt i oktober 1950. I dag ligger restene av minnesmerket i betong fragmentert like øst for gravplassen. Det er tydelig at minnesmerket har vært bygd opp av pipeelementer i betong. Rundt minnesmerket ligger plankebiter spredt. Opprinnelig har det stått et stakittgjerde rundt monumentet. (Se historisk foto i kapitlet om historisk bakgrunn.) Fremdeles er det mulig å tyde teksten på noen av delene. Inskripsjonen skal ha stått som følger:

«Her hviler 300 russiske soldater og kommandører av Den Røde Armé som ble bestialsk pint av den fascistiske terror i årene 1944-1945»

Foto tatt mot sør, datert juli 2019.

Foto tatt mot vest-nordvest, datert juli 2019.

Foto tatt mot øst, datert juli 2019.

Foto tatt mot nord-nordøst, datert juli 2019.

Inne på gravplassen står restene av fundamentet til det andre minnesmerket. Dette er et kvadratisk fundament i betong, kledd med treplanker på sidene og delvis oppå. Også her ligger trerester etter det som trolig har vært et stakittgjerde rundt monumentet. Det fins ingen kjente historiske bilder av dette monumentet.

Fundamentet til det det andre minnesmerket på gravplassen, bilde tatt mot øst. Foto datert juli 2016.

Vakttårn:

Fundamentet ligger utenfor selve fangeleiområdet, ca. 4 meter vest for gjerdet til leiren. Fundamentet består av større stein og en svak nedgraving i en noe utydelig u-form. Fundamentets ytterkanter tolkes til å være ca. 3 meter i retning nord-sør og ca. 4 meter i retning øst-vest. I tilknytning til fundamentet ble det funnet vaier som kan ha fungert som bardunering.

Stine G. Melsæter t.v. og Martinus Hauglid t.h. står oppå ytterkantene av fundamentet for vakttårnet. Foto tatt mot nordvest. Foto datert juli 2021.

Potetkjeller:

I den vestlige delen av fredningsområdet, ca. 21 meter vest for fangeleiren, er det en nedgraving med lengde på ca. 12 meter og indre bredde på ca. 5 meter. Tegninger over leiområdet utarbeidet av OT tilsier at dette har vært en potetkjeller. («Kartoffelkeller».)

Nedgraving som forteller hvor potetkjelleren sto. Foto tatt juli 2021.

Leir for Organisation Todt:

På sør- og sørvestsida av Sukkertoppen ligger sporene etter OT-leiren. Til sammen 12 strukturer ble innmålt i 2021, i tillegg til 18 løsfunn. De fleste løsfunnene inne i OT-leiren var betongblokker eller betongfragmenter. Åtte er tufter for brakker eller nedgravninger i tilknytning til brakker. Ett av fundamentene er ei betongflate, noe som tolkes til å være en verkstedbygning. Det går også en bilvei som tar av fra daværende riksvei 50 og inn mot denne betongflata. Litt utenfor denne tufta mot vest ble det observert spor etter det som trolig har vært graving etter gjenstander. Ca. 20 meter vest for betongflata er det innmålt en betongmur i omvendt L-form. I dette området var det også ei grøft i retning øst-vest med rester av stolper, som tolkes til å ha vært snøskjerm. I den vestlige delen av området, i ei bratt skråning, ligger en utgravning i u-form hvor det har blitt tatt ut masser. Se kart med innmålinger under.

Bilde tatt mot øst fra høyde vest for OT-leiren. Til venstre sees sørsiden av Sukkertoppen. Foto tatt juli 2021.

Betongflata helt øst i OT-leiren. Foto tatt mot nordvest, datert juli 2021.

Midt inne i OT-leiren renner en liten bekk i retning øst-vest. Over denne bekken er det bygd ei lita bru, ca. 5 x 4 meter. Brua har trolig kun vært ment for gående. Nord for brua er det målt inn to tufter. Disse tuftene var noe vanskelig å avgrense med sikkerhet. Ca. 10 meter vest for tuftene går ei grøft med noen løsfunn oppi, samt rester etter pipe. Ca. 4 meter vest for denne lå tuft etter det som trolig har vært ei mannskapsbrakke. Mest sannsynlig har restene av pipa blitt bikket ut fra denne tufta og havnet nedenfor på flata østenfor. Ved tufta til mannskapsbrakka ser man også to barduneringsstolper i ytterkant av tufta.

Del av pipe funnet øst for tuft.

Bilde av brua inne i OT-leiren, tatt mot øst. Foto datert juli 2021.

Lengre mot vest, oppe på en høyde, ble det registrert ei tuft samt en oppbygd steinmur. Sistnevnte tolkes til å ha kunne vært en påbegynt steintrapp/gangvei.

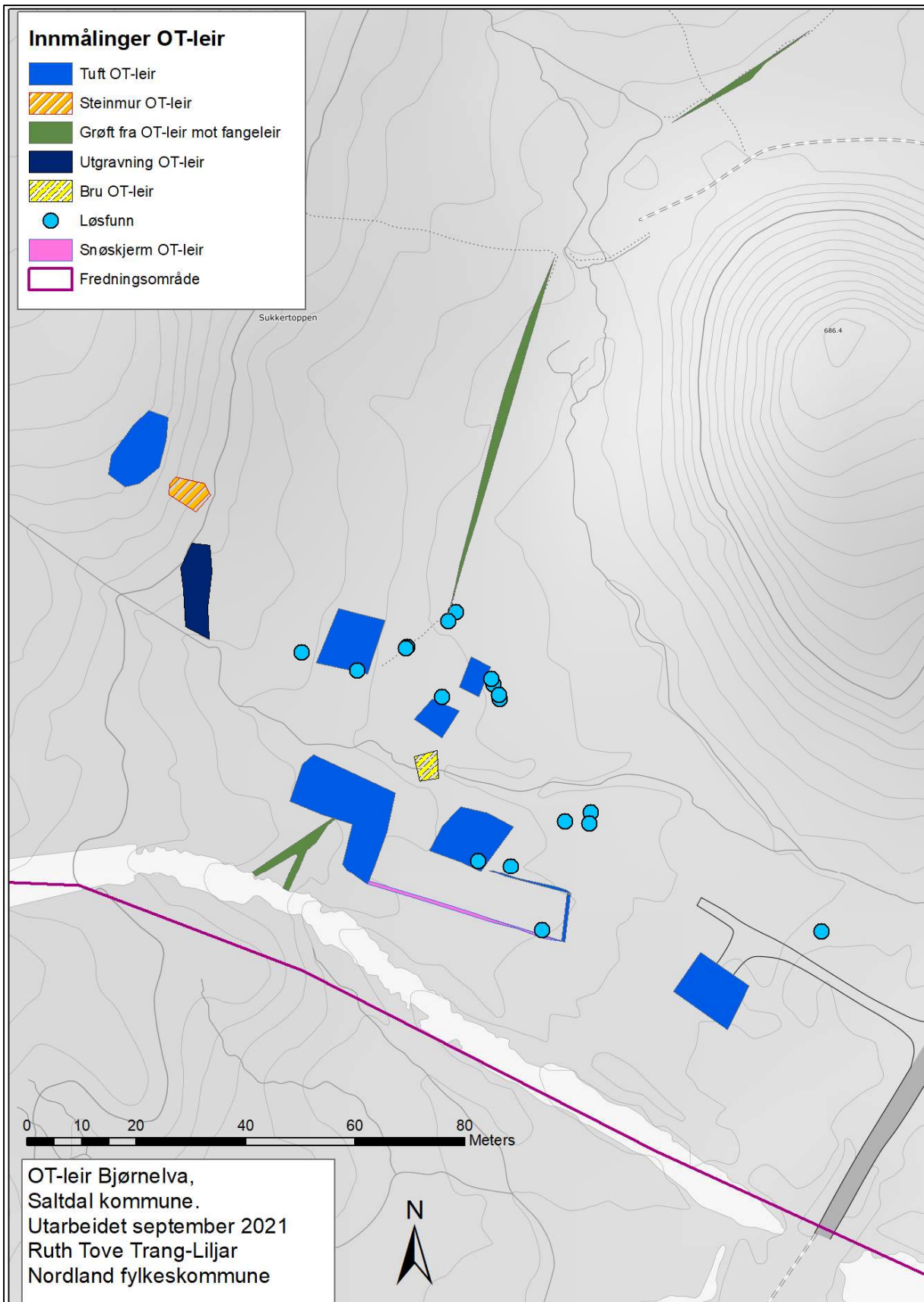
Martinus står oppe på oppbygd steinmur vest i OT-leiren. Foto datert juli 2021.

Det ble også påvist ei grøft/en kanal som går fra Bjørnelva og helt inn til fangeleiren. Denne er i dag også veldig tydelig på gode ortofotos.

Bilder av utgravd grøft/kanal som går fra OT-leir mot fangeleiren. Begge bildene er tatt i retning mot nord. Foto datert juli 2021.

Felles for store deler av området med OT-leiren er at det i dag er kraftig bevokst med til dels høyt vierkratt, noe som gjør lesbarheten til strukturene og framkommeligheten vanskelig. Det gjør det også veldig vanskelig å få fram strukturene på bilder.

Løsfunn:

Løsfunnene fordeler seg i to kategorier: Betong og rester etter gjenstander av jern.

I OT-delen av fredningsområdet er det aller mest betong som er registrert som løsfunn. Hovedsakelig er dette trolig deler av tufter, samt pipeelementer. Det er også registrert stålstrenger i forbindelse med bardunering, samt et «oljefat».

Betongdeler og oljefat registrert inne i OT-leiren.

I tilknytning til fangeleiren er det nesten utelukkende funnet løsfunn av jern. Dette er lokk, hermetikkbokser, vaskefat og forvridd metall som det nå er vanskelig å vite med sikkerhet hva har vært.

Løsfunn inne i fangeleiområdet.

Øst for gravplassen ble det funnet et pipefragment fra det sprengte minnesmerket. Dette har trolig blitt fraktet dit av en person nå i nyere tid. Det ble også funnet en halvpart av det som har vært en sirkulær betongflate på ca. 20 cm.

Til venstre: sirkelformet betongflate. Til høyre: fragment fra sprengt minnesmerke.

5.Kilder

Drost, Uffe. 2002: *Sovjetiske minnesmerker over russere som døde i Nordland under 2. verdenskrig*. I: Årbok for Rana 2002. Rana historielag.

Fagertun, Marte Stavrum: *Glemte minner? Operasjon asfalt, kaptein Arntzen og sju former for glemsel*. Malstrøm. Særtrykk nr. 1 2018

Lofotposten, 27. juli 1946: *De døde fremmed i polarlandet – etter striden for fred og frihet – land og folk. Uvisnelige minner om serbernes og russernes heroiske død i Saltdal*. Artikkel uten navn på journalist.

Stokke, Michael. *Bjørnelva*. Upublisert notat. 2017.

Thjømøe, Silje Løvstad: *Krigskollaboratører eller jernbaneingeniører? På sporet av NSBs samarbeid med tyskerne om byggingen av Nordlandsbanen under andre verdenskrig*. Masteroppgave i historie Trondheim, mai 2013

Vågdal, J. 1946/1: *Protokoll for krigskyrkjegarden på Hestbrinken ved Storjord i Saltdal, Noreg*. Krigsgravtjenestens arkiv, Riksarkivet.